

ЖИТТЄВІ ТА ТВОРЧІ ПЕРИПЕТІЇ ЛАУРЕАТА НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ САЙМОНА КУЗНЕЦЯ

АНОТАЦІЯ

Розглядається складний життєвий та творчий шлях лауреата Нобелівської премії Саймона Кузнеця. Аналізується зміст його першої наукової статті, опублікованої у Харкові 1921 р. та магістерської дисертації, підготовленої у Харкові і захищеної у США 1924 р.

Ключові слова: лауреат, Нобелівська премія, Харків, США, магістр, доктор, економіка.

АННОТАЦИЯ

Рассматривается сложный жизненный и творческий путь лауреата Нобелевской премии Саймона Кузнеця. Проанализировано содержание его первой научной статьи, опубликованной в Харькове 1921 г. и магистерской диссертации, подготовленной в Харькове и защищенной в США в 1924 г.

Ключевые слова: лауреат, Нобелевская премия, Харьков, США, магистр, доктор, экономика.

SUMMARY

The author examines difficult creative course of life of Simon Kuznets, Nobel Prize Winner. The content of his first scientific article, which was published in Kharkov in 1921, as well as the content of his Master thesis, which was written in Kharkov and defended in the USA in 1924, have been analyzed.

Keywords: winner, Nobel Prize, Kharkov, the USA, Master, MSc, Doctor of Philosophy, PhD, economics.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Майбутній Нобелівський лауреат з економіки (1971р.) Семен Абрамович Кузнець (Simon Smits Kuznets) (1901-1985) перші кроки в науку у важких умовах здійснив під час навчання та роботи у Харкові. Тут він опублікував першу свою наукову статтю і підготував магістерську дисертацію, яку успішно захистив 1924 року у США. Викликає інтерес його подальша творча діяльність до вершин науки.

Проблема щодо місця народження та навчання у Харкові С. Кузнеця. Стосовно місця народження та навчання С. Кузнеця тривалий час допускалися неточності, а точніше – помилки. Так, наприклад, у тритомній «Економічній енциклопедії» зазначається, що С. Кузнець народився у Харкові і навчався в місцевій гімназії [1, с. 157]. У монографії «Нобелівські лауреати Слобожанщини» вказується що С. Кузнець народився у Харкові, закінчив місцеве реальне училище, потім поступив на юридичний факультет Харківського університету, де викладали економічні дисципліни, провчившись тут два роки [2, с. 245]. «Большая советская энциклопедия» [3, ст. 1663] та «Українська радянська енциклопедія» [4, с. 558] місцем народження С. Кузнеця теж називають

Харків. Навіть в Універсальній енциклопедії «Лауреати Нобелівської премії, 1901-2001 рр.» зазначається, що Саймон Кузнець народився у м. Харкові, навчався в місцевій гімназії та юридичному факультеті Харківського університету, потім працював в бюро статистики праці при уряді Радянської України керівником однієї із секцій [5, с. 423].

В енциклопедії «Лауреаты Нобелевской премии» (перевод с английского. – М.: Прогресс. 1992, т.І. - 740 с.) зазначається, що С. Кузнець «родился в украинском городе Харькове, ... посещал местную гимназию, где изучал экономику» (с. 615-618). У біографічному словнику С.А. Фрідмана «Євреї – лауреати Нобелевской премии» (Москва, 2000) місцем народження С. Кузнеця теж називається Харків. Але у цих останніх двох виданнях зовсім випадає його навчання в реальному училищі, на вищих комерційних курсах та в Комерційному інституті, а також робота в Бюро статистики праці у Харкові. Навіть у книзі Д.М. Зекцера «Євреї – лауреаты Нобелевской премии 1900-2014», опублікованій нещодавно у Харкові (Мадрид, 2014), знову помилково зазначається що С. Кузнець народився в Харкові і закінчив два курси Харківського університету. Така ж інформація

подається в Інтернеті, за виключенням нових свідчень професора В. Московкіна. У книгу М. Шапіро "100 великих євреїв" (пер. с англ. – М.: Вече, 2003. – 384 с.) та книгу Склярєнко В.М., Иовлева Т.В., Ильченко А.П., Рудычева И.А. "100 знаменитых евреев" (-Харьков: Фолио, 2006. – 511 с.) прізвище Нобелівського лауреата С. Кузнеця зовсім не включено!

Аналіз останніх досліджень. Професор Белгородського університету Володимир Московкін, який тривалий час досліджує харківський період життя і діяльності С. Кузнеця у перших своїх публікаціях про нього 2002 р., посилаючись на довідково-біографічні видання, місце народження С. Кузнеця також називав Харків і зазначав, що він навчався у Харківському університеті [6, с. 85-90; 7, с. 83]. Щоправда, стосовно місця народження С. Кузнеця, то В. Московкін послався на статтю 1986 р. Мозеса Абрамовича, перекладену російською мовою у 1993 р., з якої стало відомо, що С. Кузнець народився у м. Пінську і два роки навчався у Харківському університеті [6, с. 85].

Професор В. Московкін посилається на енциклопедичний біографічний словник "Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции" (- М.: РОСС ПЭН, 1997. – с. 315-317), де зазначається, що С. Кузнець народився у м. Пінську (за іншими свідченнями у Харкові) і після закінчення реального училища поступив на юридичний факультет Харківського університету [6, с. 85]. Приблизно такі ж дані про С. Кузнеця приводить М.В. Довбенко у своїй монографії "Видатні незнайомці (Наукові ідеї, здобутки та життя економістів-лауреатів Нобелівської премії)" (- К., 2000, -320 с.) [6, с. 85].

Мета статті – з'ясувати дійсне місце народження та навчання у Харкові С. Кузнеця і проаналізувати першу його наукову статтю та магістерську дисертацію, підготовлену в Харкові, а також розкрити його подальший творчий шлях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Московкін В., який вів переписку з рідними Нобелівського лауреата, у подальших своїх публікаціях зазначає, що С. Кузнець, відповідно твердженням своїх рідних, народився у м. Пінську. Однак донька С. Кузнеця Юдіта Штейн, яка проживає у Франції, надіслала В. Московкіну копії візових документів 1923 і 1927 рр., у яких місцем народження С. Кузнеця

зазначається Харків. Пошуки В. Московкіна у Харкові та Пінську не підтвердили цієї інформації [8, с. 94]. Згодом Юдіта Штейн надіслала В. Московкіну три копії унікальних документів щодо навчання С. Кузнеця у Харкові. Один документ засвідчував, що С. Кузнець 26 жовтня 1915 р. поступив у Харківське 2-ге реальне училище і закінчив його 16 травня 1917 р. (вісім "п'ятирок" і п'ять "четвірок"). Другий документ свідчив, що С. Кузнець 1 вересня 1917 р. поступив у вищий додатковий клас цього училища і закінчив його 31 травня 1918 р. (дванадцять "п'ятирок", дві "четвірки" і "трійка" з фізики). Третій документ, найбільш неочікуваний, – копія Залікової книжки, яка засвідчувала, що С. Кузнець навчався не у Харківському університеті, а у Харківському комерційному інституті з кінця 1918 до липня 1920 р. (до закриття і переіменування радянською владою, як і інших вишів міста і країни) [8, с. 94-95; 9, с. 52-65; 10].

Харківське 2-ге реальне училище, в якому навчався Семен Кузнець, орендувало дворове крило Комерційного училища, побудованого 1893 р. за проектом майбутнього академіка архітектури О.М. Бекетова на вул. Велика німецька, 77 (нині Пушкінська, 81, де зараз Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого). Для Харківського комерційного інституту продовж 1914-1916 рр. за проектом О.М. Бекетова зведено навчальний корпус на вул. Єпархіальній, 54 (нині Алчевських, 44), куди з Комерційного училища перейшли Вищі комерційні курси, де й навчався Семен Кузнець. У 1916/1917 навчальному році ці курси перетворені у Харківський комерційний інститут (нині у цьому будинку перебуває Харківський національний технічний університет сільського господарства).

Після Лютневої революції 1917 до грудня 1919 р. влада у Харкові змінювалася дев'ять разів: Тимчасовий уряд, Центральна Рада УНР, більшовики, Центральна Рада УНР, Гетьманат П. Скоропадського за участі кайзерівської Німеччини, Директорія УНР, більшовики, денікінці і з грудня 1919 р. – знову більшовики. Студентів забирали на війну то "червоні", то "білі". Навчальний процес у вишах міста відбувався у напівпорожніх аудиторіях. Кузнець С., як здібний студент, керівництвом свого навчального закладу був звільнений від військової служби.

Перша наукова праця майбутнього Нобелівського лауреата. 12 грудня 1919 р. на

Слобожанщині втретє встановилася Радянська влада і Харків був проголошений столицею УСРР. Нова влада оперативно почала формувати свою державну систему. У лютому 1920 р. у Харкові було створено Південне Бюро ВЦСПС, куди перейшов працювати С. Кузнець статистом, потім керівником однієї з секцій Бюро статистики праці. У 1920 р. співробітники цієї організації підготували і у 1921 р. опублікували чотири випуски "Матеріалів із статистики праці в Україні". Усі ці чотири випуски були виявлені нами лише у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка. У другому випуску під редакцією зав. відділом статистики І.М. Дубинської, липень 1921 р., опублікована перша наукова праця майбутнього лауреата Нобелівської премії Семена Кузнеця "Денежная заработная плата рабочих и служащих фабрично-заводской промышленности г. Харькова в 1920 году" [11, с. 53-64]. Цю працю В. Московкін сканував і помістив як додаток до своєї статті [7, с. 84-95].

Праця молодого фахівця цікава тим, що у ній наводяться і аналізуються статистичні дані щодо помісячної заробітної платні робітників і службовців промислових підприємств м. Харкова у перший рік існування радянської влади у місті. Стаття охоплює сім виробничих союзів Харкова: металістів, текстильників, друкарів, харчовиків, тютюників, хіміків та чинбарів (рос – кожевников) у 1920 р., які склали трохи більше половини підприємств і робітників міста, зобов'язаних подавати статистичну звітність. Дрібні підприємства в таблицях не враховувалися [11, с. 53].

На основі аналізу статистичних даних С. Кузнець робить висновок, що розмір рівня заробітної платні виробничих союзів різний – від порівняно невеликого у харчовиків – 1976 руб. і максимум – у друкарів – 2817 руб. Спостерігається швидкий ріст зарплатні у металістів і текстильників. Поступово підвищується заробітна платня у друкарів і хіміків. Майже не підвищується зарплатня у харчовиків і тютюників. Продовж року співвідношення розміру зарплатні різних союзів коливалося від 1:2,6; 1:3 до 1:5. У службовців це співвідношення складало 1:2 [11, с. 55]. Кузнець С. не безпідставно ставить питання – від чого ж залежить значна різниця у рівні зарплатні різних союзів? Молодий учений зазначає, що рівень зарплатні може визначатись трьома чинниками: 1.

Висотою тарифної ставки працівника; 2. Кількістю часу, продовж якого він пропрацював і який підлягає оплаті; 3. Формою і системою оплати, за якою винагороджується його праця.

Щодо тарифної ставки, то вона на думку дослідника має визначатися кваліфікацією працівника і важкістю праці. Тарифна ставка майже постійна, тому на думку С. Кузнеця зміни зарплатні не повинні залежати лише від тарифної ставки. Як бачимо, слушне зауваження молодого фахівця у перший рік становлення радянської влади і її статистичної системи. На жаль, в подальшому, тарифні ставки не стимулювали виробництва і призвели до зрівнялівки в оплаті праці, яка до речі, існує і зараз.

На практиці металісти, які мають розряд нижчий, ніж хіміки і друкарі, а отримують зарплатню значно вищу, ніж харчовики, які мають значно вищий розряд, а отримують мінімальну зарплатню. Службовці та чинбарники мають розряд нижчий від усіх, а постійно отримують найвищу оплату.

Стосовно другого фактора, який визначає величину зарплатні – відпрацьований час, то відповідно наведеним статистичним даним текстильники і металісти отримують максимальну оплату, а хіміки мінімальну. Але це не пов'язано з кількістю відпрацьованого часу. Різницю в рівні оплати праці С. Кузнець вбачає у тому, що різні союзи вводять свою систему оплати праці.

Відповідно таблиці хіміки, харчовики та тютюники винагороджуються переважно почасовою оплатою. У тютюників в липні і серпні на перший план виступала преміальна оплата. Кузнець С. підкреслює, що ці три союзи відносно до своєї чисельності працівників найнижче оплачуються.

Як бачимо, у своїй першій науковій праці молодий фахівець виявив себе глибоким дослідником, чітко виявивши інтерес до коливань економічних показників, які в подальшому вилилися в написання ним докторської дисертації, присвяченої періодичності коливань у роздрібній і оптовій торгівлі США 1919-1925 рр.

До речі, у згаданому другому випуску "Матеріалів із статистики праці в Україні" подані дані про те, що в одинадцяти найбільших націоналізованих підприємствах Харкова (паровозобудівний завод, Електросила № 1, 2-й Державний машинобудівний з-д (колишній

Мельгозе), 1-й Державний машинобудівний з-д (кол. Гельферих Саде), 2-га радянська типографія та ін.) крім грошової, робітники і службовці отримують і натуральну оплату – трудовий пайок. Наводяться статистичні дані про отримання натуральної оплати на цих підприємствах з червня 1920 по липень 1921 р. Працівники отримували в основному хліб, періодично – муку, цукор, сіль. Але трудовий пайок видавався лише за умови виконання норми виробітку (11, с. 65-84).

Магістерська дисертація Семена Кузнеця. На другому курсі Харківського комерційного інституту С. Кузнець підготував магістерську дисертацію “Представленная и критикуемая система доктора Шумпетера” [9, с. 55], яку він успішно захистив 1924 р. у Колумбійському університеті. Зазначимо при цьому, що у Харківському комерційному інституті в той час працювали відомі вчені, професори Харківського університету: видатний економіст, заслужений професор університету В.Ф. Левитський, магістр політичної економії і статистики П.І. Фомін, відомий учений-юрист, професор А.М. Фатєєв, видатний математик С.Н. Бернштейн. Базову дисципліну – статистику на 2-му курсі комерційного інституту читав один з найбільш відомих в країні економістів-статистиків О.М. Анциферов. Вони дали глибокі знання допитливому юнакові. Харківська школа статистики й економіки у той час вважалася однією з найкращих в Російській імперії. [9] Кузнець С. був добре обізнаний з працями відомих вітчизняних економістів М. Туган-Барановського та М. Кондратьєва. Сам С. Кузнець у своїй автобіографії, написаній перед врученням йому Нобелівської премії, зазначає: “Моє університетське навчання почалося в Росії і закінчилось в Колумбійському університеті”.

Навчаючись у Харківському 2-му реальному училищі, Вищих комерційних курсах та у Комерційному інституті Семен Кузнець успішно оволодівав знаннями. Він отримував відмінні оцінки з англійської, французької та німецької мови. Тому мав можливість в оригіналі студіювати німецькомовні праці Й. Шумпетера 1908 і 1912 рр. Московкіну В. почастило розшукати у ЦНБ ХНУ ім. В.Н. Каразіна працю професора Шумпетера за 1912 р. із штампом Харківського комерційного інституту з численними олівцевими помітками. Московкін В. не безпідставно допускає, що ці помітки були

зроблені С. Кузнецем під час студіювання цього примірника книги. У результаті переписки з архівом Колумбійського університету В. Московкін у 2009 р. з'ясував, що магістерська дисертація С. Кузнеця, підготовлена ним у Харкові, зберігається у цьому архіві [9, с. 55].

Коли через десять років після захисту С.Кузнецем магістерської дисертації Й. Шумпетер дізнався про її зміст, то йому стало не по собі [8, с. 96]. Молодий учений С. Кузнець у своїй магістерській дисертації описав і розкритикував теоретичні основи відомого американського економіста. Справа у тому, що у них були різні теоретичні підходи при аналізі економічних явищ. Навчаючись у Харківському комерційному інституті Семен Кузнець переконався, що економічна теорія має ґрунтуватись на філософському ученні Френсіса Бекона, відповідно якому необхідно збирати емпіричні факти, на основі перевірки їх розробляти гіпотези, перевіряючи і переглядаючи їх доти, поки вони не будуть узгоджуватись із емпіричними даними (фактами). Якщо ідеї не підтверджуються практикою, то їх необхідно відкинути. Адже відповідно й марксизму критерієм істини є практика, зокрема, і соціальна практика. Врешті у 1923 р. С. Кузнець відійшов від марксистської теорії, переконавшись у тому, що вона не підтверджується на практиці [9, с. 55].

Шумпетер віддавав перевагу не емпіричним дослідженням, а привабливим ідеям, теоріям. Якщо С. Кузнець був прихильником індуктивного методу пізнання економічних явищ (від конкретного до загального), то Шумпетер – дедуктивного методу (засновником якого був Р. Декарт-авт.) – (від загального до конкретного). Науковий керівник С. Кузнеця професор Мітчелл скептично ставився до дедуктивної теорії. Основу успіху в економіці він вбачав в емпіричних дослідях. Це теж впливало на формування власних переконань С. Кузнеця і доопрацювання магістерської дисертації, підготовленої в Харкові.

Батько Кузнеця ще в 1907 р. емігрував до США, коли Семену було шість років. Перевести сім'ю в Новий світ Кузнець-старший розраховував пізніше, але його планам завадила Перша світова війна й революція в Росії. Семен з матір'ю та двома братами переїхав до родичів у м. Рівне. Під час Першої світової війни російська влада переселила єврейські сім'ї подалі

від кордону, вважаючи, що вони можуть співробітничати з німцями. Так у 1915 році Поліна Кузнець з дітьми опинилася у Харкові. Сім'ю поселили у приміщенні театру-цирку "Муссурі" на вул. Благовіщенській, 28, де вона проживала до від'їзду. Після закінчення Російсько-польської війни за Ризьким договором 1921 р. білоруський Пінськ відійшов до Польщі, куди й виїхав із сім'єю С. Кузнець. У 1923 р. разом зі старшим братом Соломоном перебирається в Нью-Йорк до батька. За півроку, вдосконаливши знання англійської мови, тепер уже не Семен, а Саймон, разом із братом вступив на останній курс до престижного Колумбійського університету. Невдовзі отримав ступінь бакалавра, у 1924 р. – магістра, після захисту магістерської дисертації, написаної у Харкові. А в 1926 р. С. Кузнець захистив докторську дисертацію "Циклічні коливання : роздрібна і оптова торгівля. Сполучені Штати, 1919-1925". Науковець зробив великий внесок у вирішення проблеми виходу США з економічної кризи 1929-1933 рр., у розвиток економічної статистики, уперше розробив науково обґрунтовані методи підрахунку національного прибутку та ВВП, досліджував проблеми економічного зростання. Він увійшов в історію як творець теорії циклів тривалістю 18-25 років. У 1931 р. С. Кузнець став професором економіки і статистики Пенсільванського університету, пізніше викладав економіку в Гарварді. У роки Другої світової війни був заступником директора Бюро планування і статистики при Міністерстві військової промисловості, а в 1949 р. став директором Комітету з економічного зростання в Раді з досліджень в галузі соціальних наук. У повоєнний період С. Кузнець був радником при урядах Тайваню, Японії, Індії, Південної Кореї та Ізраїлю. За успіхи в дослідженні проблеми економічного зростання С. Кузнецю в 1971 р. було присуджено Нобелівську премію з економіки.

Висновки. Таким чином, завдяки глибоким знанням з економіки та статистики, отриманим від провідних професорів Харківського університету, які працювали у Комерційному інституті, володінню німецькою та англійською мовами, самостійній роботі над літературою, наполегливій праці у важких умовах, Семен Кузнець, незважаючи на свій молодий вік, у харківський період сформувався як зрілий дослідник складних економічних явищ. У ста-

новищі біженця, без батька, у Харкові він наполегливо вчився, і в умовах еміграції у США досяг вершин науки – отримав звання Нобелівського лауреата з економіки: "за емпірично обґрунтоване пояснення економічного росту, яке призвело до нового, більш глибокого розуміння як економічної і соціальної структури, так і процесу розвитку" [2, с. 263; 5, с.423].

Деякі наші співвітчизники засуджують вчинок С. Кузнеця – мовляв, у Варшаві залишив хвору матір, а сам поїхав у США. Якби ж він залишився в СРСР, нобелівським лауреатом він би не став. Більше того, його неодмінно звинуватили б у шпигунській діяльності на користь польської та американської розвідок. З ним би поступили б як і з багатьма талановитими ученими, знищеними сталінським тоталітарним режимом у 1930-х роках ХХ ст. Про це свідчить факт про розстріл у 1938 році відомого ученого-економіста Миколи Кондратьєва.

До речі, у Харківській науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка та в ЦНБ Харківського національного університету ім.В.Н. Каразіна зберігаються по одному примірнику опублікованої у 1926 р. його докторської дисертації.

Ознайомлення молоді, широкого загалу населення з життєвим шляхом і науковою діяльністю С. Кузнеця буде сприяти поверненню із забуття імені знаменитого нашого земляка, який жив, навчався і розпочав свою наукову діяльність у Харкові [12, с. 172, 175; 13; 14]. Цілком слушно, що біля входу до Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна 2016 р. встановлена скульптурна група трьом харків'янам – лауреатам Нобелівської премії, серед яких є зображення постаті Семена Кузнеця. На фасаді колишнього Комерційного інституту, де він навчався, знаменитому вченому-економісту до його 110-літнього ювілею від дня народження у 2011 р. встановлена меморіальна дошка, а Харківському національному економічному університету присвоєно ім'я нашого знаменитого земляка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Економічна енциклопедія: У трьох томах. [Текст] / Т. 2 / Редкол.: С. В. Мочерний (відпов. ред.) та ін. – К.: Вид. центр "Академія", 2001. – 848 с.;

2. Волянський Ю. Л., Залюбовський І.І., Пугач Б.Я. та ін. Нобелівські лауреати Слобожанщини [Текст] / Ю.Л. Волянський, І.І. Залюбовський,

Б.Я. Пугач // Факт.– Х., 2005. – 296 с.;

3. Большая советская энциклопедия, 3-е изд. Т.13, – М., 1973.;

4. Українська радянська енциклопедія, 2-ге вид. – К., 1980, Т.5.;

5. The Nobel Prize Laureates 1901. – 2001. Encyclopedia Anniversary edition [Текст] Kyiv.– 2003.;

6. Московкин В. Семен Кузнец и его университетское окружение в Харькове. [Текст] / В. Московкин // Бизнес Информ. – Харьков, 2002. - № 7-8. – С. 85–90.;

7. Московкин В. Семен Кузнец: его профессиональное окружение в Харькове и первая научная работа [Текст] / В. Московкин // Бизнес Информ. – Харьков, 2002. - № 9-10. С. 83-85.;

8. Московкин В.М. Две загадки Семена Кузнеця, связанные с его харьковским периодом [Текст] / Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, краєзнавство та генеалогія. Збірка науково-популярних статей. / В.М. Московкин // Курсор, – Х., 2011. – Випуск 25. – 330 с., 114 іл. ;

9. Московкин В.М. Неизвестный Семен Кузнец: учеба в Харькове [Текст] / В.М. Московкин // Universitates № 1/2010. С. 52-65.;

10. Московкин Владимир. Неизвестный Семен Кузнец. Переписка с родственниками и архивно-исторические изыскания [Текст] / Владимир Московкин // Дайджест Е. 2010, апрель, № 4 (129).;

11. Кузнец С. Денежная заработная плата рабочих и служащих фабрично-заводской промышленности г. Харькова в 1920 году. [Текст] / С. Кузнец // Материалы по статистике труда на Украине. Под ред. Зав. отд. статистики И.Н. Дубинской. Вып. 2-й., июль 1921 г., С. 53-64.;

12. Шудрик І.О. Першість харків'ян у гуманітарних науках [Текст] / І.О. Шудрик // Вісник Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут". Збірник наукових праць. Серія Історія науки і техніки. – Харків: НТУ "ХПІ". –2012. – № 42 (948). – 204 с.;

13. Шудрик І.О. Життєвий та творчий шлях лауреата Нобелівської премії Саймона Кузнеця. [Текст] / І.О. Шудрик // "Вісник університету харчування та торгівлі". 2013, № 1-2.;

14. Шудрик І.О. Перші кроки в науку майбутнього лауреата Нобелівської премії Саймона Сміта Кузнеця. [Текст] / І.О. Шудрик // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. ХДУХТ, 2013, вип. 1 (17), ч. 1).

